

دانشکده الهیات و علوم اسلامی

پایان نامه

برای دریافت درجه کارشناسی ارشد

رشته تاریخ تشیع

گروه علمی تاریخ و فرهنگ و تمدن اسلامی

عنوان پایان نامه:

اوضاع فکری شیعیان از آغاز غیبت کبری تا پایان قرن چهارم

هجری با تاکید بر حوزه قم و ری

نویسنده: ثریا فتح الهی خراسانلو

استاد راهنما: جناب آقای دکتر حجت اله ایزدی

استاد مشاور: جناب آقای دکتر هوشنگ خسرو بیگی

شهریور ۱۳۹۰

تقدیم به پویندگان واقعی راه علم و دانش

تقدیم به پدر و مادرم که پیشرفت تحصیلی و اندک مایه علمی ام را مدیون زحمات بسیار آنانم .

تقدیم به همسر عزیزم که با صبر، بردباری و محبت های بی دریغ خویش، مشوق من در طی این طریق بود، کامیابی و

پیروزی روز افزون او را، به دعا از خداوند متعال خواستارم.

من لم يشكر المخلوق لم يشكر الخالق

حمد و سپاس خدای را «جل جلاله» که بر من منت نهاد و طریق علم و دانش را بر من گشود تا به مدد سالکان این طریقت، بتوانم در دریای نور و معرفت گام نهم.

اکنون که با عنایت های پروردگار متعال، امر تدوین این رساله به اتمام رسیده است، بر خود لازم می دانم از همه عزیزانی که با یاری های مادی و معنوی خود، مرا در به سرانجام رساندن این تحقیق مورد لطف قرار داده اند، سپاسگزری می نمایم.

تشکر و امتنان

از زحمات، راهنمایی ها و هدایت استاد راهنمای محترم جناب آقای دکتر ایزدی که زحمت راهنمایی این رساله را برعهده داشتند، تشکر و قدردانی می نمایم .

همچنین از زحمات استاد مشاور جناب آقای دکتر خسرو بیگی که مشاور این رساله بودند صمیمانه سپاسگزارم.

چکیده

بسترسیاسی، اجتماعی و علمی فراهم شده در آغاز غیبت کبری موجب می شود که این مقطع سر آغازی باشد بر شکوفایی فکری در عالم تشیع، حاکمیت آل بویه در بخش وسیعی از عراق و ایران و حکومت های محلی دیگری که گرایش های شیعی داشته اند فرصتی مغتنم در اختیار علما و دانشمندان شیعه قرار می دهد. فقها و محدثانی که تحت تعلیم ائمه اطهار (ع) برای هدایت جامعه در دوره غیبت شایستگی پیدا کرده اند با استفاده از این فضای باز سیاسی و درک ضرورت تدوین کتب حدیثی شیعه به صورت یکدست به تألیف مهمترین کتب حدیثی مبادرت می ورزند. کتبی که در پرتو رحلات حدیثی بسیار علما و دانشمندان و مناظرات و مباحثات متعدد با صاحب نظران سایر فرق و مذاهب نگاشته می شوند. در این راه موانع متعدد و مختلف پیش روی علمای شیعی جزء به اقتدار هر چه بیشتر ایشان نمی انجامد، تحیر و حیرت مردم پیرامون اصل غیبت و حواشی آن، بروز دهها فرقه مختلف میان شیعیان و فشار اهل سنت بر ایشان، بروز مسائل مستحدثه فقهی، کلامی و حدیثی در حوزه های فردی و اجتماعی برخی از این موانع و سختی ها است.

مجاهدت علمای شیعه در شهرهای مهم علمی آن زمان یعنی قم و ری و بغداد به افزایش این اقتدار علمی می افزاید. حضور عالمانی مثل شیخ صدوق صاحب کتاب ارزشمند من لایحضر الفقیه و مرحوم کلینی صاحب اثر بی بدیل اصول کافی در این برهه در کنار صدها فقیه و محدث دیگر موجب مدرسه حدیثی قم و ری می شود. یکدست بودن مذهب شیعه در قم فضای رشد علوم اسلامی و تدوین احادیث ائمه را فراهم می کند. حضور خاندان های شیعی در قم میل مهاجرت سایر علما از سرتا سر بلاد اسلامی به این شهر را بر می انگیزد. ری نیز در پرتو حمایت دستگاه حاکمیت و بویژه زمان حاکمیت صاحب بن عباد وزیر بویهی علما و دانشمندان شیعه توانستند فضای غالب بر مدرسه فقهی و حدیثی ری را به خود اختصاص بدهند و این شور علمی که در پرتو تأثیر پذیری و ارتباط تنگاتنگ علمی با مدرسه حدیثی قم به وجود آمده بود، جاذبه ای فوق العاده برای رحلات حدیثی دانشمندان به این شهر بود.

کلید واژه : حدیث-ری-شیعه-غیبت کبری-فقه-قرن چهار هجری-قم

فهرست مطالب

عنوان

صفحه

مقدمه

۱.....

فصل اول : کلیات

۴.....

۱- تعریف مسأله.....

.....

۱-۱- سوال های تحقیق.....

.....

۱-۲- فرضیه های تحقیق.....

.....

۱-۳- اهداف تحقیق.....

.....

.....۴-۱- پیشینه ای تحقیق.....

.....۵-۱- معرفی و بررسی.....

.....منابع.....

فصل دوم : وضعیت سیاسی و اجتماعی شیعیان در سده چهارم هجری

.....۲- خاندان های حاکم.....

.....۱-۲- آل بویه.....

.....۱-۱-۲- آل بویه و شریعه امامیه.....

.....۲-۱-۲- آل بویه و خلافت عباسی.....

.....۲-۲- فاطمیان.....

.....۳-۲- غزنویان.....

.....۴-۲- سامانیان.....

..... ۲-۵- زیاریان

.....

..... ۲-۶- آل حمدان

.....

..... ۲-۷- قرمطیان

.....

فصل سوم : شیعه و مسئله غیبت کبری

..... ۳-۱- زمینه های تاریخی و نظری غیبت

.....

..... ۳-۱-۱- انگیزه های تالیف کتاب اکمال الدین و اتمام النعمه

.....

..... ۳-۲- اوضاع فکری و علمی شیعیان

.....

..... ۳-۲-۱- آشکار شدن شعارهای شیعیان

.....

..... ۳-۲-۲- جانشینی علما و فقها پس از ائمه و اختیارات ایشان

.....

.....۳-۲-۲-۱- احادیث در باب تایید مسئولیت فقها در دوران غیبت کبری.....

.....

.....۳-۲-۲-۲- تاثیرات غیبت بر موقعیت فقها امامیه.....

.....

.....۳-۲-۲-۳- علما و فقهای امامیه در دوره آل بویه.....

.....

.....۳-۲-۳- منصب نقابت.....

.....

.....۳-۲-۴- تدوین نظریه امامت.....

.....

.....۳-۲-۵- حرکت شیعه در مسیر اعتدال.....

.....

.....۳-۳- چالشها و درگیریهای فکری شیعیان در عصر غیبت.....

.....

.....۳-۳-۱- روابط و درگیریهای شیعیان با معتزله.....

.....

.....۳-۳-۲- روابط و درگیریهای شیعیان با اهل سنت.....

.....

.....۳-۳-۳- فرقه گرایی.....

.....

.....۴-۳-۳- روابط با حکام جور.....

.....

فصل چهارم: اوضاع فکری شیعیان قم در قرن چهارم هجری

.....۴-۱- وجه تسمیه قم.....

.....

.....۴-۲- جغرافیا و پیشینه تاریخی قم.....

.....

.....۴-۳- عوامل پیدایش و گسترش تشیع در قم.....

.....

.....۴-۳-۱- عوامل فرهنگی.....

.....

.....۴-۳-۱- نقش مهاجران در گسترش تشیع در قم.....

.....

.....۴-۳-۱-۲- اصحاب ائمه.....

.....

.....۴-۳-۱-۳- توجه و مکاتبات ائمه با اهل قم.....

.....

.....۴-۴- تشیع اهل قم از نظر جغرافی دانان.....

.....

..... ۴-۵- عامل سیاسی و نقش حکومت آل بویه در تشیع قم .....

.....

..... ۴-۶- عامل اقتصادی .....

.....

..... ۴-۷- نقش خاندان های شیعه در قم .....

.....

..... ۴-۷-۱- اشعریان .....

.....

..... ۴-۷-۱-۱- علما و محدثین خاندان اشعری در قرن چهارم هجری .....

.....

..... ۴-۷-۲- آل بابویه و رجال علمی آن .....

.....

..... ۴-۷-۲-۱- رجال علمی آل بابویه .....

.....

..... ۴-۸- علوم اسلامی .....

.....

..... ۴-۸-۱- حدیث شیعه در قم .....

.....

..... ۴-۸-۱-۱- مبانی موجود در مکتب حدیثی قم .....

.....

..... ۴-۸-۱-۱-۱- نص گرایي

.....

..... ۴-۸-۱-۲- پرهيز از عقل گرايي و تكيه بر رای و اجتهاد

.....

..... ۴-۸-۱-۳- پرهيز از نقل احاديث ضعيف و غلو آميز و برخورد با ناقلان آن

.....

..... ۴-۸-۲- سماع شيوه عمدۀ تحمل حديث در قم

.....

..... ۴-۸-۳- فقه شيعه در قم

.....

..... ۴-۸-۴- محدثان و فقهای قم در قرن چهار هجري

.....

..... ۴-۸-۵- افول حوزه علمي قم

.....

فصل پنجم : اوضاع فکري شيعيان ري در قرن چهارم هجري

..... ۵-۱- پيشينه تاريخي و جغرافيايي ري

.....

..... ۵-۲- وجه تسميه شهر ري

.....

..... ۳-۵- علل گرایش مردم ری به تشیع

.....

..... ۱-۳-۵- تاریخچه سیاسی، مذهبی ری پس از اسلام

.....

..... ۳-۵-۱-۱- الف) تسنن در ری:

.....

..... ۳-۵-۲- ب) علل و عوامل گرایش مردم به تشیع

.....

..... ۳-۵-۲-۱- عامل جغرافیایی

.....

..... ۳-۵-۲-۲- عوامل فرهنگی

.....

..... ۳-۵-۲-۲-۱- ارتباط با ائمه

.....

..... ۳-۵-۲-۲-۲- مهاجرت ها به شهر ری

.....

..... ۳-۵-۲-۳- عوامل سیاسی (نقش حکومت آل بویه)

.....

..... ۴-۵- حضرت عبدالعظیم حسنی

.....

..... ۵-۵- مکتب حدیثی ری

.....

..... ۵-۵-۱- ویژگی های مکتب حدیثی ری

.....

..... ۵-۵-۱-۱- مکتب ری و حدیث گرایی

.....

..... ۵-۵-۱-۲- گرایش به سمت مباحث کلامی و نگرش عقلانی

.....

..... ۵-۵-۱-۳- کمی واسطه در احادیث

.....

..... ۵-۵-۱-۴- پالایش و برگزیدن احادیث

.....

..... ۵-۶- شیوه تحمّل حدیث

.....

..... ۵-۷- فقه شیعه در ری

.....

.....۸-۵- محدثان و علمای ری در قرن چهارهجری.....

.....

.....۹-۵- افول حوزه علمی ری.....

..... نتیجه گیری.....

.....

..... فهرست منابع.....

.....

مقدمه

مطالعه پیرامون مکتب حدیثی قم وری در تاریخ شیعه نشان می دهد که آغاز غیبت کبری امام زمان (عج) و دهه های اولیه پس از آن دوران شکوفایی این علوم است. این سؤال که اوضاع فکری شیعیان در نیم قرن اول پس از غیبت کبری چگونه است که ما شاهد این شکوفایی و رونق هستیم و تحیر و پریشانی شیعیان در مقطع غیبت چگونه هدایت و در مسیر پیروی از علما قرار می گیرد، از مهمترین عوامل در انتخاب این موضوع برای پژوهش بود. بررسی شرایط سیاسی حاکم بر جهان اسلام و اشراف بر اوضاع اجتماعی آن زمان ما را در تکمیل پژوهش کمک می کرد. نگاه دقیق به دو شهر برجسته در ایران یعنی قم وری که از نظر علمی جایگاه ویژه ای داشتند نیز اجتناب ناپذیر می نمود. بایستی نوع و چگونگی تأثیر خلاء وجود امام معصوم بر این تحولات بدرستی مورد ارزیابی قرار می گرفت تا نتیجه مطلوب محقق شود به طور مثال مشکلات شیعیان هنگام بروز مسائل جدید شرعی و پاسخ بدان ها از روی احادیث معصومان توسط دانشمندان، معضلات و بن بست های بسیاری را رفع می کرد. بر این اساس و به جهت تفکیک موضوعات و مسائل اصلی تحقیق، شامل مقدمه و پنج فصل در نظر گرفته شده است که این تقسیم بندی در جمع بندی و استخراج نتیجه از پژوهش بسیار مؤثر افتاد.

در فصل اول کلیاتی راجع به موضوع تحقیق ارائه شده است و سوالها و فرضیات تحقیق و همچنین پیشینه تحقیق و بررسی منابع آن نیز در این قسمت آورده شده است.

در فصل دوم اوضاع سیاسی و اجتماعی شیعه در قرن ۴ هجری و دولت های حاکم، به طور مختصر پرداخته شده است. میتوان گفت فصل دوم به دنبال نشان دادن بستر فراهم سیاسی برای فعالیت های علمی شیعیان در این مقطع زمانی است چرا که دیگر از سختگیری هایی که بر ائمه در عصر اموی و عباسی صورت می گرفت خبری نبود و فضای باز سیاسی به نفع شیعیان و حرکت علمی آنها بود.

در فصل سوم تحقیق به بحث پیرامون مسئله غیبت کبری و مواجهه شیعیان با این موضوع در ابعاد مختلف اختصاص یافته است. سیری کوتاه در زمینه های تاریخی و نظری غیبت امام یا پیشوای یک ملت و وضعیت

شیعیان هنگام غیبت امام زمان (عج) بخشی از این فصل است. در ادامه موضوع جانشینی علما و فقها در دوران غیبت از زوایای مختلف ارزیابی می شود زیرا این موضوع یکی از اصلی ترین پایه های اثبات فرضیه تحقیق است. روابط و درگیری های شیعیان با سایر فرق و مذاهب و مواجهه با فرقه های متعدد نو ظهور در میان شیعیان و همچنین نوع تعامل با حکام و خلفا پایان بخش مطالب این فصل است. با تبیین شرایط سیاسی، اجتماعی جهان اسلام و وضعیت شیعیان در این مقطع شاهدیم که زمینه های رشد و تعالی فکری شیعه را فراهم است و علمای طراز اول نیز به این مهم مبادرت می ورزند لذا در فصل چهارم و پنجم به صورت تخصصی تر اوضاع علمی شیعیان در حوزه قم و ری بررسی می شود. این دو فصل نشان می دهد که چگونه در پرتو مجاهدت علما و فقها و علی رغم وجود انواع مشکلات و موانع از سوی مخالفان و منتقدان شیعه، دو شهر قم و ری محملی برای نوآوری و شکوفایی عالم تشیع در حوزه های حدیثی تبدیل می شوند.

بر این اساس فصل چهارم به معرفی شهر قم، جغرافیایی تاریخی قم و وجه تسمیه قم پرداخته ایم و در بخش دیگر به وضعیت حدیث و فقه در قم و علما و فقهای برجسته این شهر به تفصیل سخن گفته ایم. و در فصل پنجم به معرفی شهر ری، جغرافیایی تاریخی این شهر و عوامل گسترش تشیع در آن پرداخته ایم و در بخش دیگر به وضعیت حدیث و فقه در این شهر و ویژگی های مکتب حدیثی مدرسه ری و معرفی اجمالی علما و فقهای برجسته آن سخن گفته ایم.

با آنکه تأثیرات این اقتدار و شکوفایی مدارس حدیثی قم و ری نه تنها در قرن چهارم، بلکه تا همین امروز نیز بعد از حدود ده قرن پابرجاست لکن ما شاهدیم در اواخر قرن چهارم بواسطه رحلت شیخ صدوق و توانمندی متکلمان در حوزه بغداد و عوامل دیگر رفته رفته، حوزه بغداد در رأس مراکز عمده علمی جهان اسلام قرار می گیرد و از اعتبار این دو شهر کاسته می شود.

از جمله موانع و مشکلاتی که در این پژوهش نگارنده با آن مواجه بود، پراکندگی اطلاعات مورد نیاز در منابع مختلف بود که محقق را وادار می کرد حجم بسیار بالایی از کتب تاریخی، جغرافیایی، حدیثی، فقهی را مورد بررسی قرار دهد در بسیاری از قسمت ها ناچار بودیم که از کتب مرجع استفاده نماییم که دسترسی به این کتب آسان نبود و ترجمه نشدن بسیاری از این کتب مرجع و رجالی که این کار تحقیق را با کندی مواجه می کرد. همچنین محدودیت فراوانی که برای استفاده از کتابخانه های دانشگاههای دیگر وجود داشت و برای استفاده از برخی کتب ناچار بودیم از کتابخانه های شهر قم استفاده کنیم که سختی کار را بیشتر می کرد. در پایان از اساتید محترم که بنده را در انجام این پژوهش یاری رساندند کمال تشکر و قدر دانی را دارم.

فصل اول

کلیات تحقیق

۱- تعریف مسأله

در بررسی اوضاع فکری شیعیان به مقطعی برخورد می‌کنیم که شرایط بسیار حساسی برای شیعیان می‌باشد، با شروع غیبت دسترسی شیعیان به امام معصوم محدود شد و شیعه برای تداوم حیات فکری و عقیدتی خود نیاز به شرایطی آرام داشت تا بتواند میراث خود را جمع‌آوری و سازماندهی نماید و آنها را به صورت مکتوب درآورد و میراث شفاهی ائمه معصوم و رساله‌های کوچکی که پیش از آن اصحاب ائمه فراهم آورده بودند را در مجموعه‌ای منضبط گردآوری نماید که سرمایه فکری و چراغ راه آینده شیعه در دوران خلاء حضور امام معصوم باشد. از سوی دیگر غیبت زمینه را برای بسط و گسترش مباحث کلامی پیرامون امام، وجود امام و هویت شیعه اثنی عشری فراهم کرد، در این شرایط دانشمندان و علمای لایق عهده دار دو مقوله مهم امامت و مرجعیت (هدایت فکری و سیاسی) شیعه می‌شوند. زیرا حیات فکری شیعه و برتری فکری این مذهب همواره وجه تمایز آن از سایر فرق بوده و نبایستی در آن خللی وارد می‌شد. سیره ائمه معصوم در آگاهی دادن از دوران غیبت و الزامات آن، اعم از سیره نظری و سیره عملی ضامن تداوم هدایت فکری و سیاسی شیعه پس از پایان عصر حضور است، تربیت کادریایی برای آینده جهان اسلام که در قله علم و دانش باشند و ارجاع بسیاری از مراجعات فکری، حدیثی، فقهی و عقیدتی شیعیان به خواص شاگردان گواه این مدعاست.

قرن چهارم هم به لحاظ شکوفایی فرهنگ و دانش شیعی، هم از نظر ظهور علما و دانشمندان طراز اول شیعه در زمینه‌های مختلف علمی و دینی هم به لحاظ حکومت‌های شیعه و بالاخره هم از منظر درخشش شهرهایی در جهان اسلام و اعتبار علمی آن ویژگی‌های منحصر به فردی دارد. اکثر علوم در این دوره دارای رونق بودند من جمله آنها دانش‌های ریاضی، ستاره‌شناسی، طب، فلسفه، تاریخ، شعر، کتاب‌شناسی، حدیث، فقه و رجال و کلام و تفسیر می‌باشد که از مهمترین و با رونق‌ترین علوم این دوره بوده‌اند. نیاز به علومی مانند حدیث، کلام و فقه در دوران غیبت و اهتمام علماء شیعه به این مباحث موجب بارور شدن فوق‌العاده این علوم و برخی علوم مرتبط به